

סדרי עדיפויות בצדקה פרטית

א. סדרי העדיפויות בפסיקת ה'שלחן ערוך' והרמ"א

בהלכה מצאנו כמה התייחסויות לסדר העדיפות הראוי בנוגע לסיוע לנזקקים. ב'שלחן ערוך' חלק 'יורה דעה' ישנה התייחסות לסוגיה זו בשלושה מקומות. בסימן רמט נפסק: גבאי צדקה שיש בידם מעות צדקה, ישיאו בהם בתולות עניות, שאין צדקה גדולה מזו. יש מי שאומר שמצות בית הכנסת עדיפא ממצות צדקה, ומצות צדקה לנערים ללמוד תורה או לחולים עניים, עדיף ממצות בית הכנסת.¹ כלומר, כאן ישנו דירוג של **הצרכים** השונים, ומקור הדברים במהרי"ק.² בחלק הראשון של סימן רנא (סעי' ג) ב'שלחן ערוך' נפסק:

הנותן לבניו ובנותיו הגדולים, שאינו חייב במזונותיהם, כדי ללמד את הבנים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה, וכן הנותן מתנות לאביו והם צריכים להם, הרי זה בכלל צדקה. ולא עוד אלא שצריך להקדימו לאחרים. ואפילו אינו בנו ולא אביו, אלא קרובו, צריך להקדימו לכל אדם. ואחיו מאביו, קודם לאחיו מאמו. ועניי ביתו קודמין לעניי עירו, ועניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת. ויושבי ארץ ישראל קודמין ליושבי חוצה לארץ.³

בסעיף זה ה'שלחן ערוך' (והרמ"א שם הסכים לכך) עוסק בסדר העדיפות על בסיס **קרבה משפחתית וגיאוגרפית**. מקור דברי ה'שלחן ערוך' ב'טור', שלמד אותם מהספרי. בחלק האמצעי של סימן רנא (סעי' ז-ט) ישנה התייחסות נוספת:

[ז] חייב להקדים להאכיל הרעב מלכסות הערום. [ח] איש ואשה שבאו לשאול מזון, מקדימין אשה לאיש. וכן אם באו לשאול כסות. וכן אם באו יתום ויתומה לינשא, מקדימין להשיא היתומה. [ט] היו לפניו עניים הרבה, ואין בכיס לפרנס או לכסות או לפדות את כולם, מקדים הכהן ללוי...⁴

הסעיף הראשון במקבץ זה עוסק בסדר עדיפות על בסיס **צרכים** ומקורו בטור, שהסיק אותו מהגמרא. שני הסעיפים הבאים דנים בסדר עדיפות על בסיס **מעמד אישי**: גבר,

1. שו"ע, יו"ד סי' רמט, סעי' טו-טז.
2. מהרי"ק, שורש קכג, קכח.
3. שו"ע, יו"ד סי' רנא סעי' ג.
4. שו"ע, יו"ד סי' רנא, סעי' ז-ט.

אישה, כהן לוי, ישראל, תלמיד חכם וכדומה. מקור הסעיף השני בגמרא,⁵ ומקור הסעיף השלישי במשנה.⁶

סימן רנב (סעי' א) נפתח בדברים הבאים:

[א] פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותן. ואין מצוה גדולה כפדיון שבויים. הילכך לכל דבר מצוה שגבו מעות בשבילו, יכולים לשנותן לפדיון שבויים. ואפילו אם גבו לצורך בנין בית הכנסת, ואפילו אם קנו העצים והאבנים והקצום לצורך הבנין, שאסור למכרם בשביל מצוה אחרת, מותר למכרם לצורך פדיון שבויים. אבל אם בנאוהו כבר, לא ימכרו אותו.

ב'שלחן ערוך' מבואר שהקדימות של פדיון שבויים מאפשרת להשתמש בכספים שנגבו לשם בנין בית כנסת לצורך פדיון שבויים, כלומר זו אפשרות אך לא חובה.

הלכות אלה מעוררות שתי שאלות עיקריות:

(1) באיזו צדקה מדובר - צדקה פרטית, או צדקה ציבורית המבוססת על גביית מיסים וחלוקת קצבאות?

(2) האם מדובר בחובה או בהמלצה (במקומות שבהם הדבר אינו מפורש)?

כדי להשיב על שאלות אלה, נעיין במקורות הדין ובדברי הפרשנים ראשונים ואחרונים.

ב. קדימות על בסיס צורך

1. מזון מול ביגוד

כאמור, ב'שלחן ערוך' סימן רנא נפסק שיש חובה להקדים את הזקוק למזון לזקוק לביגוד. המונח 'חובה' מלמד שלא מדובר בהמלצה בלבד. הגר"א⁷ ציין שמקור הדין בדברי הירושלמי: 'היה זה להחיות וזה לכסות אותו - שלהחיות קודם'.⁸ ה'בית יוסף'⁹ כתב שדין זה נלמד בהיקש מדברי הבבלי¹⁰ שיש לסייע למי שמבקש מזון מבלי לבדוק את זכאותו, בניגוד למי שמבקש ביגוד. הדעת נותנת ששני המקורות עוסקים בצדקה פרטית. על פניו נראה מהבבלי (ובמידה פחותה מהירושלמי) שאין הכוונה שיש לתת קדימות להצלת חיים, כיוון שהבבלי מנמק את הקדמת הרעב בכך שהוא מצטער, ולא בכך שהוא נמצא בסכנת חיים. ואכן יש שם דעה שיש להקדים את מי שזקוק לביגוד משום שהוא מתבזה. אילו היה מדובר על אדם רעב עד כדי סכנת חיים, לא סביר שהיה מי שאומר לתת קדימות למי שזקוק לביגוד.¹¹

5. כתובות סז ע"א.

6. משנה הוריות יג ע"א.

7. ביאור הגר"א, יו"ד סי' רנא ס"ק יג.

8. ירושלמי הוריות פ"ג ה"ד.

9. בית יוסף, יו"ד סי' רנא.

10. בבא בתרא ט ע"א.

11. וכן כתבו: ש"ך, יו"ד סי' רנא ס"ק יא; שו"ת אגרות משה, יו"ד ח"א סי' קמד. לעומת זאת, בפירוש מרומי שדה, הוריות יג ע"א, ד"ה והנה בירושלמי פירש שמדובר במקרה שבו גם המזון וגם הביגוד הכרחיים לצורך הצלת חיים. וראו עוד שו"ת ציץ אליעזר, ח"ח סי' א, שדן בכך.

2. הכנסת כלה

סדר הקדימות שנפסק בסימן רמט (הכנסת כלה וכדומה) מקורו בדברי מהרי"ק¹² שנשאל לגבי אדם אשר לו בית כנסת בביתו אשר בבבל. עם הזמן הוא עבר דירה, והקהילה התפזרה, וכעת הוא שאל מה עליו לעשות בכספים שנתרמו לבית הכנסת. המהרי"ק פתח את התשובה בדיון ארוך בשאלת הסמכות לשנות את ייעוד הצדקה, והבחין בין מצבים שונים. כאשר מדובר בקופת צדקה שהגבאי שלה מוסמך לעשות בכסף כרצונו, גם כעת סמכותו בידו להחליט מה ייעשה בכסף. אם מדובר בקופה שבה נדרש אישור של ראשי הקהל, יש לקבל את הסכמתם. לסיום עניין זה הוא מצטט את דברי ר"י במרדכי שכתב שבתקופתו ישנה החלטה מכללא של גדולי הדור ('לב בית דין') שגבאי הצדקה יוכלו לעשות בכספי הצדקה כהבנתם. רק בסוף דבריו הוא ממליץ לשואל להשתמש בכסף לצורך הכנסת כלה, כיוון שזו הצדקה הטובה ביותר. על פניו נראה שלא מדובר בצדקה ציבורית המבוססת על גביית מיסים, אלא על קופה המבוססת על צדקה פרטית, ולכן כוונתם ורצונם של התורמים הם המכתיבים את אופן השימוש בכסף. מדבריו למדנו שלושה דברים:

- 1) שאלת סדרי הקדימויות **בצדקה פרטית** תלויה בראש ובראשונה **בכוונת הנותנים** - והם רשאים להחליט אם לאפשר לגבאי הצדקה גמישות או לחייב אותם להשתמש בכספים באופן מסוים.
- 2) בית הדין יכול להחליט שהגבאים יוכלו לעשות בכספים כהבנתם, וממילא זו תהיה גם כוונת הנותנים. ושוב, משמע שהעיקר הוא **כוונת הנותנים**.
- 3) ישנה עדיפות להכנסת כלה על פני צדקה רגילה, אולם זו **המלצה** בלבד, והיא אינה מחייבת את הנותנים ואפילו לא את הגבאים שהוסמכו לעשות בכספי הצדקה כרצונם. כך משמע גם מה'שלחן ערוך'.

3. לימוד תורה ורפואה לעניים

כעת נעבור להלכה הבאה בסימן רמט, זו הקובעת שצדקה למימון לימוד תורה של ילדי עניים ולעזרה רפואית לחולים עניים קודמת למימון בית כנסת, וזו האחרונה קודמת לצדקה רגילה. מקור הדברים בירושלמי מסכת פאה:

רבי חמא בר חנינא ורבי הושעיא הוון מטיילו באילין כנישתא דלוד. אמר רבי חמא בר חנינא לרבי הושעיא: כמה ממון שיקעו אבותי כאן. א"ל: כמה נפשות שקעו אבותיך כאן, לא הוון בני נשא דילעון באורייתא?¹³

רבי חמא ציין לשבח את אבותיו שתרמו הרבה כסף לבניין בתי הכנסת בלוד, ואילו רבי אושעיא השיב לו (בחרפות) שהיה עליהם לתרום לתמיכה בלומדי תורה. דברים דומים

12. שו"ת מהרי"ק, שורש קכג.

13. ירושלמי פאה פ"ח ה"ח.

הובאו בירושלמי מסכת שקלים.¹⁴ התשב"ץ הביא גרסה אחרת של הירושלמי, שבה נוסף המשפט הבא:

או חולים המוטלים באשפה. קרא עליו המקרא הזה: וישכח ישראל את עושהו ויבן היכלות.¹⁵

דהיינו, גם סיוע לחולים עניים קודם לבניין בית כנסת, והעדפה של בתי כנסת היא חלילה בבחינת שכחת ה'. הירושלמי עוסק בצדקה פרטית, ומדבריו נראה שלא מדובר כאן על סדר עדיפויות מחייב, אלא על המלצה על סדר עדיפויות ראוי, שהרי הפסוק איננו עוסק בסוג הצדקה העדיף; זה נקבע על ידי רבי אושעיא ללא מקור מחייב. לפיכך, מסתבר שרבי אושעיא סבר שהדעת נותנת שיש סדרי עדיפויות ראויים אפילו בצדקה פרטית, גם אם אינם מחייבים.

כך משמע גם משו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ד' פראג ס' תרצב) שהביא גם הוא גרסה דומה של הירושלמי, והסיק ממנה תשובה לשאלה הבאה:

שאלתי למו: אדם שנודר צדקה סתם לתן לכל דבר שירצה אם יש לו לתן הצדקה לנרות לבית הכנסת או לחולים איזה מהן חביב? והביא לי רביה מן הירושלמי דמסכת שקלים (סוף פרק ה) שיש לתן קודם לחולים.

במקרה זה השאלה במפורש הייתה איזו צדקה עדיפה ('איזה מהן חביב'), ולא אם יש חובה גמורה לתת עדיפות לסוג צדקה מסוים. יתרה מזו, השאלה הייתה לגבי אדם שנדר 'צדקה סתם' ללא ייעוד מסוים, משמע שאילו הנדר היה מסוים - היה הגבאי נדרש לעשות בכספי הנדר כרצונו של הנודר, גם אם הייעוד היה חשוב פחות. דברים אלה צוטטו על ידי המהר"ק, שהסיק מהם שגם אם הציבור תרם כסף לצורך תאורת בית הכנסת, והתברר שיש כסף עודף על הצרכים, ניתן להשתמש בו לצדקה לעניים. זאת כיוון שניתן להשתמש בכסף שנידר למטרה מסוימת שכבר הושגה, למטרה אחרת, גם אם זו עדיפה פחות ממנה.

מכל זה למדנו שני דברים:

- 1) הירושלמי עסק בסדר עדיפויות מומלץ ולא מחייב בצדקה פרטית.
- 2) כאשר אדם נודר כסף למטרה מסוימת, יש לעשות בכסף שימוש בהתאם לכוונת הנודר.

4. פדיון שבויים

ההלכה השלישית היא זו בסימן רנב העוסקת בפדיון שבויים. כאמור, כאן כתב השלחן ערוך באופן מפורש שהקדימות של פדיון שבויים מאפשרת להסב כספים שיועדו לבניין בית הכנסת לצורך פדיון שבויים, ומשמע שאין בכך חובה. מקור הדברים בגמרא,¹⁶ אשר

14. ירושלמי שקלים פ"ה ה"ד.

15. שו"ת תשב"ץ, ח"ג ס' קצ.

16. בבא בתרא ג ע"ב.

ממנה קשה להסיק מסקנות לעניינינו. הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"ח הי"א) פסק דין זה כך:

אנשי העיר שגבו מעות לבנין בית הכנסת ובא להן דבר מצוה מוציאין בו המעות, קנו אבנים וקורות לא ימכרום לדבר מצוה אלא לפדיון שבויים, אף על פי שהביאו את האבנים וגדרום ואת הקורות ופסלום והתקינו הכל לבנין מוכרין הכל לפדיון שבויים בלבד, אבל אם בנו וגמרו לא ימכרו את בית הכנסת אלא יגבו לפדיון מן הצבור.

נראה שמדובר בהחלטה הנוגעת לקופה הציבורית - 'אנשי העיר גבו מעות'. נוסף על כך, נראה שמדובר בחובה, מהמילים 'מוכרין הכל לפדיון שבויים', שמנוסחות כהוראות ולא כרשות. כך משמע גם מ'ערוך השלחן' (יו"ד סי' רנב סעי' ב) שכתב:

כל זמן שלא נבנה אין מתאמצים בזה אלא מוכרין מיד כדי לפדותם מהר. אבל אם אי אפשר כלל לעשות גבייה, פשיטא שמוכרין גם הבית הכנסת ומוציאין אותו אפילו לחולין כדי לפדות הנפשות.

בניגוד לכך, לשונו של ה'שלחן ערוך' המדגישה את ההיתר היא ציטוט של הטור שכתב: 'הילכך לכל דבר מצוה שגבו מעות בשבילו יכולין לשנותן לפדיון שבויים'.¹⁷ הרמ"א העיר על ה'שלחן ערוך': 'הנודר סלע לצדקה, אין פדיון שבויים בכלל ואין לפדות בסלע זו רק מדעת בני העיר'.¹⁸ כלומר, בכל מקרה לא ניתן לשנות ייעוד של נדר למטרה מסוימת, וכן שפדיון שבויים אינו בכלל צדקה. את הקביעה הראשונה כבר ראינו לעיל, ולפיה אין היתר לשנות ייעוד של כסף שנידר אפילו למטרה חשובה יותר ממטרת הנדר. נמצא אם כן שדין הקדימות של פדיון שבויים נאמר לגבי צדקה ציבורית, ולגביו יש מחלוקת אם הוא חובה או רשות.

5. מחלוקת האחרונים

בין האחרונים מצאנו מחלוקת בעניין זה. בשו"ת 'אגרות משה' (ח"א יו"ד סי' קמא) כתב שסדרי העדיפויות נאמרו רק על צדקה ציבורית, ואלו דבריו:

שיש חלוק בזה בין היחיד על צדקה שלו לגבאי על כיס של צדקה. דיחיד על צדקה סתם שלו יש לו טובת הנאה לתתה למי שירצה מאותן שרשאין לקבל צדקה... אף שאחד יותר צריך ואף למי שחסר לו כסות אף שיש עני שצריך למזונות. אבל גבאי על כיס של צדקה... הוא דין על הקהל לעשות בהם הטוב בעיני אלקים ואדם כדאיתא שם והגבאים הם הממונים מהקהל עליהו נאמר דינים להקדים ליתן מתחלה להנחוץ יותר ושלאכילה קודם לכסות וכדומה.

לדבריו, החובה לתת קדימות לצרכים דחופים יותר, כגון להקדים את הזקוק למזון לזקוק לבגדים, אינה חלה על צדקה פרטית אלא על צדקה ציבורית. לעומת זאת, ה'חפץ חיים'¹⁹

17. טור, יו"ד סי' רנב.

18. רמ"א, יו"ד סי' רנב סעי' א.

19. וכן משמע בפירוש דרך אמונה, על הרמב"ם הלכות מתנות עניים פ"ח, הי"ז, אות קו.

כתב ססדרי העדיפויות חלים גם על האדם הפרטי. הוא כתב זאת בהקשר של מצוות הלוואה ללא ריבית, אולם נראה שהוא הדין למצוות צדקה וממנו הוא למד הלכות אלה; וזו לשונו בספר 'אהבת חסד' (ח"א פ"ו):
ואם שניהם עניים ואחד מהם צריך המעות למזון ואחד לכסות ילוח למי שהוא צריך למזון שהוא דחוק יותר.
כלומר, על היחיד חלים סדרי העדיפות על בסיס מידת הצורך (מזון מול ביגוד).

ג. קדימות על בסיס קרבה

המקור הראשון שעוסק בקדימות על בסיס קרבה נמצא במדרש ההלכה (ספרי פר' ראה סי' קטז פיס' ז):

אחיק, זה אחיק מאביך כשהוא אומר מאחד אחיק, מלמד שאחיק מאביך קודם לאחיק מאמך. באחד שעריך, יושבי עירך קודמים ליושבי עיר אחרת. בארצך, יושבי הארץ קודמים ליושבי חוצה לארץ.²⁰
בגמרא (ב"מ ע"א) מוזכר סדר העדיפויות הזה בהקשר של מצוות הלוואה ללא ריבית:

דתי רב יוסף: אם כסף תלוה את עמי את העני עמך, עמי ונכרי - עמי קודם, עני ועשיר - עני קודם, ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין, עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין.

ברור שמדובר בהוראה לאדם הפרטי שיש לו קרובי משפחה, ואכן נפסק להלכה שאסור לגבאי הצדקה לתת עדיפות לקרובי המשפחה שלהם.²¹
מעיון בדברי הראשונים עולות ארבע שיטות בעניין זה, נדון בהן.

1. ניתן לכפות אדם לתת צדקה לקרוביו

מדברי הרשב"א (שו"ת ח"ג סי' רצב) עולה שניתן לכפות אדם לסייע לבניו העניים: 'ונראה לי דאפילו בבנו גדול או אמיד כופין אותו לזון מדין צדקה'. עמדה זו אומצה על ידי השלחן ערוך (יו"ד סי' רנ"א סעי' ד) שפסק: 'מחייבין האב לזון בנו עני, ואפילו הוא גדול מחייבין אותו יותר משאר עשירים שבעיר',²² והוסיף הרמ"א: 'וכן שאר קרובים'. ה'מחנה אפרים'²³ חלק על הרחבה זו, וצמצם את הדין לבנים עניים בלבד, ואילו הרדב"ז קיבל אותה.²⁴ הסמ"ע²⁵ טען כי החובה להקדים את הקרובים היא מדאורייתא, וזאת על

20. ספרי דברים, פרשת ראה, קטז, ז.

21. שו"ע ורמ"א, יו"ד סי' רנ"א סעי' י.

22. שו"ע, יו"ד סי' רנ"א סעי' ד.

23. מחנה אפרים, הל' צדקה סי' א.

24. כגון שו"ת רדב"ז, ח"ד סי' קמ"א (אלף ריח): 'אם קרוביו עשירים כייפין להו לתת צדקה כפי ממונם והעני הקרוב קודם'.

פי הספרי שהסיק זאת ממדרש הפסוקים. על כך הוסיף 'נתיבות המשפט'²⁶ וכתב שהחובה לתת לקרובים שונה באופן מהותי ממצוות צדקה רגילה. לדבריו, צדקה רגילה איננה בגדר חוב ממוני, אך בניגוד לכך צדקה לקרובים היא בגדר חוב ממוני, ולכן בית הדין יכול לכפות על האדם לסייע לקרוביו.

2. הנותן יכול לתת למי שירצה, וברירת המחדל היא שנתן לקרוביו

על פי שיטה זו, אדם יכול לתת את ממונו למי שירצה, אולם אם נדר סכום כסף לצדקה, ברירת המחדל היא שנתן לקרוביו, והם זוכים בכסף מייד. אבי שיטה זו הוא ה'אור זרוע' (שם, ח) שכתב כך:

מעשה באחד שנתן מקצת נכסיו לצדקה בעת מותו לימים ירדו קרוביו מנכסיהם, והיו רבותי שבביה"ם נוחם עדן אומרים שיש ליתן אותה צדקה לקרוביו שירדו מנכסיהם... נראה בעיני שאם היו קרוביו עניים ומקבלי צדקה בההיא שעתא כשנתן הצדקה, שזכו בה באותה הצדקה קרוביו העניים... אבל אם היה מחלק בין קרוביו העניים ונתן לכל אחד ואחד כרצונו, ואחר כך נתן הצדקה בסתם, כיון דנתן לכל א' לבד כמו שרצה הרי גילה דעתו שאין רצונו שיהיה להם באותה צדקה לקרוביו אלא כאחד משאר עניים.

ה'אור זרוע' מספר שחכמי ביה"ם נשאלו לגבי אדם שנתן כסף לצדקה ולאחר מכן קרוביו ירדו מנכסיהם, וכתבו שיש לתת את כסף הצדקה לקרוביו. ה'אור זרוע' כתב שהוא מקבל את דבריהם רק במקרה שנתן את הכסף לצדקה באופן כללי בעת שקרוביו היו עניים. במקרה כזה, קרוביו זכו בכסף. ואולם אם נתן חלק מהכסף לקרוביו, וחלק ייעד לצדקה באופן כללי, הרי גילה דעתו שאת החלק השני הוא אינו רוצה לתת לקרוביו. מדבריו עולה שכוונתו של הנותן גוברת על החובה לתת לקרובים. יתרה מזו, בדבריו אין כל ביקורת על הנותן שהחליט לא לתת את כל כספי הצדקה לקרוביו. בהמשך, הוא הוסיף וכתב (ח"א הל' צדקה סי' כב):

ונראה בעיני דוקא שהפריש הצדקה כדי לחלק בין עניי העיר או בין עניים דעלמא, אז לא מצי ליתן לעניי קרוביו אלא למר מחצה ולמר שני חלקים [מתוך שלושה]. אבל אם הפריש הצדקה בסתם ולא גילה בדעתו בשעת הפרשה שיש דעתו לחלקה בין עניי העיר ובין עניים דעלמא **זכו** בה קרוביו עניים. **כי מסתמא כל הנותן צדקה על דעת התורה נותן**, והתורה אמרה ענייך קודמין לעניים אחרים. כאשר הנותן הפריש כסף לצדקה של עניי העיר או עניי העולם, הוא רשאי לתת לקרוביו רק חצי או שני שלישי (בהתאם למחלוקת בתוספתא²⁷), אולם אם הפריש צדקה סתם, ככל הנראה כוונתו הייתה לתת על 'דעת תורה' שיש להקדים את הקרובים.

25. סמ"ע, סי' צז ס"ק א': 'וחובה הוא... ולא כמו שכתב בעיר שושן (סעיף א) דלמדו ממה שכתוב בישעיה (נח, ז) ומבשרך לא תתעלם. שהרי הרמב"ם (הל' מלוה פ"א ה"א) והטור והמחבר **ממצות עשה**

שבתורה איירי, וק"ל'.

26. נתיבות המשפט, סי' רצ ס"ק ח.

27. תוספתא פאה פ"ד ה"ב.

רוצה לומר, ייעוד כספי הצדקה תלוי ברצונו של הנותן. אם קבע שהכספים מיועדים לעניי העולם, אזי הוא **רשאי**, אך לא חייב, לתת רק חצי או שני שלישי לקרוביו. אם לא ייעד את הכספים באופן מפורש, מן הסתם כוונתו הייתה לפעול ברוח התורה ולתת אותם לקרוביו. האור זרוע אומנם הוסיף וכתב שהסיבה להעדפת הקרובים היא שהקופה הציבורית לא תתמוך בהם כאשר המשפחה יכולה לעשות זאת, ובכל זאת מדבריו ברור שהמשפחה אינה חייבת לעשות זאת, אלא שראוי שהיא תפעל כך.

3. הנותן יכול לתת למי שירצה ועדיף שייתן לקרוביו

גישה שלישית היא זו של מהר"ם מרוטנבורג (ד' פראג ס' עה) שכתב שאדם יכול לתת את כספי הצדקה שלו לקרוביו, ולא הזכיר בהקשר זה כל חובה:

ולפזר מעשרותיו [לבנין] הגדולים שאינו חייב לטפל בהם **מותר** דאפילו לאביו **מותר** לתת אם [הוא] עני משום כבוד אביו [וכ"ש] לבניו **דמותר** במקום שאין בעיר תקנה לתת לכיס של צדקה.

דברים דומים צוטטו בספר 'כלבו'²⁸ ובספר 'תשב"ץ קטן'.²⁹ יתרה מזו, בתשובה אחרת כתב תלמידו של רבנו תם, רבי יצחק בן ברוך (שו"ת מהר"ם ד' לבוב ס' תקיב) דברים מחודשים עוד יותר:

והא דאמר עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין היינו לשלוח לבני עיר אחרת, אבל הבאים לעיר לא אמרינן שהם קודמין, אלא ימעטו לעניי העיר ויתנו לעניי הבא מעט כפי מה שיכולים, ויהיה להם שכר משני צדדים מכאן ומכאן. יצחק בר' ברוך זצ"ל.

לדעתו כל עני שמגיע לעירו של הנותן הוא בגדר 'עניי עירך', ו'עניי עיר אחרת' פירושו של דבר עניים שלא הגיעו לעירו של הנותן, ויש עדיפות נמוכה במשלוח סיוע אליהם. גם הריצב"א³⁰ כתב שהנותן יכול לעשות בכספי הצדקה שלו כהבנתו, וכן משמע ב'ספר חסידים'³¹, שהוסיף כי ראוי להקדים את הקרובים. ברוח זו פסק בשו"ת 'ציץ אליעזר'.³²

4. אסור לאדם לתת את כל כספי הצדקה שלו לקרוביו

עמדה רביעית היא עמדת ריב"ם האוסר על אדם לתת את כספי הצדקה שלו רק לעניים הקרובים לו (מובא במרדכי ב"ב ס' תרנט):

28. כלבו, ס' פב.

29. ספר תשב"ץ קטן, ס' תה, אשר נכתב על ידי תלמידו של מהר"ם: 'אם נדר אדם מעות לצדקה יכול ליתנם אפי' לקרוביו. וכן המעשר כולו יכול ליתן לקרוביו'.

30. מרדכי בבא בתרא אות תקב.

31. ספר חסידים, ס' שכד.

32. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט ס' א פ"ד. ראו גם שו"ת אגרות משה, יו"ד ח"א ס' קמד: 'וכשאחד קרוב יש עליו ממילא ליתן לקרוב שדין זה נאמר דוקא על היחיד בצדקה שלו אף שהרחוק צריך לדבר נחוץ ביותר אם אך הקרוב רשאי ליטול צדקה'. מדבריו משמע שיש חובה על אדם פרטי לסייע קודם כול לקרוביו, אולם לא ברור אם זו הנחיה בלבד, או שמא חובה גמורה.

ובתשובת הריב"ם מצאתי שהמפריש מעות לצדקה סתם אין רשאי לחלקם לקרוביו לבד, כי הוא חייב לחלק לכל עניי העיר בשוה והכי איתא בתוספתא דפרק הגוזל קמא האומר תנו ק' דינר לעניים סתם ינתנו לעניי אותה העיר עכ"ל. ערוך השלחן³³ הביא עמדה זו וטען שזו גם עמדת ריב"א, אך למעשה פסק 'דבכל אלה יעשו בית דין כפי ראות עינם דבצדקות והקדשות אזלינן בתר אומדנא', דהיינו, יש לאמוד מה דעת הנותן ולממש את רצונו. לשיטתו פסק 'ערוך השלחן' שהעדיפות של קרובי המשפחה היא יחסית ולא מוחלטת; וזו לשונו (ערה"ש יו"ד סי' רנא סעי' ד):

נלע"ד דבירור הדברים כך הם דבוודאי כל בעל בית או עשיר הנותן צדקה מחוייב ליתן חלק לעניים הרחוקים אלא דלקרוביו יתן יותר מלשאינו קרוביו וכן כולם כמדרגה זו.

הוא הוסיף וביאר שם שאילו העדיפות הייתה מוחלטת, אזי העניים שאין להם קרובים עשירים היו מתים ברעב, ולטענתו המנהג תומך בפרשנותו.

5. קדימות על בסיס מעמד אישי

במשנה (הוריות יג ע"א) נאמר:

האיש קודם לאשה - להחיות ולהשב אבדה, והאשה קודמת לאיש - לכסות ולהוציא מבית השבי. בזמן ששניהם עומדים בקלקלה - האיש קודם לאשה... כהן קודם ללוי, לוי לישראל, ישראל לממזר, וממזר לנתין, ונתין לגר, וגר לעבד משוחרר. אימתו? בזמן שכולם שוים, אבל אם היה ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ - ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ.

כאמור לעיל (פרק א') כך פסק ה'שלחן ערוך'³⁴ בעקבות הרמב"ם.³⁵ מדבריהם קשה לדייק אם מדובר בצדקה פרטית או ציבורית; וזו לשון ה'שלחן ערוך' (יו"ד סי' רנא סעי' ט):³⁶

היו לפניו עניים הרבה, ואין בכיס לפרנס או לכסות או לפדות את כולם, מקדים הכהן ללוי, והלוי לישראל, והישראל לחלל, והחלל לשתוקי, והשתוקי לאסופי, והאסופי לממזר, והממזר לנתין, והנתין לגר, והגר לעבד משוחרר. במה דברים אמורים, בזמן שהם שוים בחכמה, אבל אם היה ממזר ת"ח וכהן גדול עם הארץ, ממזר תלמיד חכם קודם. וכל הגדול בחכמה קודם לחבירו. ואם היה אחד מהם רבו, או אביו, אף על פי שיש שם גדול מהם בחכמה, רבו, או אביו שהוא תלמיד חכם, קודם לזה שהוא גדול ממנו.

מצד אחד נראה שהוראות אלה מופנות לגבאי הצדקה הציבורית, ולכן הן עוסקות ב'כיס' כפי שכתבו הרמב"ם וה'שלחן ערוך'. מצד שני, סוף ההלכה מדברת בוודאי על צדקה פרטית, שהרי היא עוסקת בקדימות של אביו או רבו. כמו כן, לא ברורה מידת החיוב

33. ערוך השלחן, יו"ד סי' רנא סעי' טז.

34. שו"ע, יו"ד סי' רנא סעי' ח-ט.

35. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ח הט"ו-ה"ז.

36. ור' גם רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ח ה"ז.

לפעול על פי סדר קדימויות זה. כאמור לעיל, ה'שלחן ערוך' נקט לשון חובה בהקשר של קדימות הרעב, ולשון 'מחייבין' בהקשר קדימות בני הנותן לאחרים. כאן ההוראה היא להקדים, ללא שימוש במילה חיוב והטיותיה. בעקבות זאת נחלקו אחרונים. בספר 'ערוך השלחן' כתב שההוראות מכוונות לגבאי הצדקה.³⁷ דברי 'ערוך השלחן' קשים לאור העיסוק בקדימות של אביו ורבו, לפיו נראה שמדובר בצדקה פרטית. אולם, גם משו"ת 'אגרות משה' משמע כך, שהוכיח את זכותו של הנותן הפרטי לתת למי שירצה מדין הנותן מתנות כהונה, שיכול לתת לכהן עם הארץ אם ירצה.³⁸ ואכן אחרונים אחרים ביארו שמדובר בצדקה פרטית. בספר 'חכמת אדם'³⁹ הביא את דיני הקדימויות וכתב שסדרי הקדימויות עוסקים בנדר פרטי לצדקה ללא פירוט ('סתם'), ואז יש לחלק על פי סדרי העדיפויות האלה. כאשר הנדר הוא למטרות אחרות, כגון 'לעניי עולם', אזי אסור לתת הכול לקרובים. מכאן משמע שכאשר אדם רוצה לנדור כסף לצדקה, הוא אינו חייב לנדור על פי סדרי העדיפויות האמורים. במילים אחרות, שיטת ה'חכמת אדם' מקבילה לשיטה השנייה שהזכרה לעיל בנוגע לקדימות על בסיס קרבה, דהיינו שברירת המחדל היא לפרש שהנדר היה על פי סדרי העדיפויות. לעומת זאת, מה'חפץ חיים' (ס' אהבת חסד, ח"א פ"ו) משמע שלפחות לכתחילה יש לחלק צדקה על פי סדר הקדימויות:

ודע דהוא הדין אם באו לפניו שני עשירים ואחד מהם הוא קרובו הוא קודם. אם באו לפניו אנשים הרבה ללות בין שהם עשירים או עניים ואין יכול ללות לכולם מקדים הכהן ללוי, והלוי לישראל, והישראל לממזר. במה דברים אמורים בזמן שהם שווים בחכמה. אבל אם היה ממזר תלמיד חכם, הוא קודם לכולם.⁴⁰

ה'חפץ חיים' פתח בהלכה שמכוונת באופן ברור לאדם פרטי ומחייבת אותו להקדים את קרובו. לאחר מכן כתב את סדר הקדימויות על בסיס מעמד אישי. משמע שגם אדם פרטי אמור לתת צדקה (או הלוואה ללא ריבית) על פי סדר הקדימויות, ובכל זאת נראה שלא משמע בחובה אלא בהמלצה.

סיכום

במאמר זה בחנו את סדרי עדיפויות שנפסקו ב'שלחן ערוך'. מסקנתנו הייתה שלאחר שאדם נדר כסף לצורך צדקה מסוימת - יש תוקף לנדר, ויש להשתמש בכסף על פי החלטת הנודר. כלומר, גם אם נניח שהנודר עבר על ההלכה ולא נהג על פי סדרי העדיפויות של ההלכה, בדיעבד על הנודר, או על מי שמחזיק בכספי הנודר, לפעול בהתאם לנדר.

בנוסף בחנו את שלושת סדרי העדיפויות שנפסקו ב'שלחן ערוך':

-
37. ערוך השולחן, יו"ד סי' רנא סע' יא.
 38. שו"ת אגרות משה, יו"ד ח"א סי' קמד.
 39. חכמת אדם, סי' קמה סע' ה.
 40. כן כתב במפורש דרך אמונה, הל' מתנות עניים פ"ח הל' יז, וכן משמע בספר צדקה ומשפט, פ"ג, סע' יג-יט.

קדימות על בסיס צורך - ב'שלחן ערוך' כתב שיש **חובה** לנותן צדקה פרטית להקדים את הרעב על פני הזקוק לכסות. לעומת זאת, הקדימות להכנסת כלה, ללימוד תורה לעניים ולסיוע לחולים עניים נקבעה **כהמלצה** ראויה ולא מחייבת בצדקה פרטית. הקדימות של פדיון שבויים על פני צדקה רגילה עוסקת בצדקה ציבורית, ולגביה יש מחלוקת אם היא רשות ('שלחן ערוך'), או חובה ('ערוך השלחן').

קדימות על בסיס קרבה משפחתית וגיאוגרפית - בעניין זה מצאנו ארבע שיטות: א) כופים על אדם לפרנס את בניו ('שלחן ערוך'), ויש אומרים את כל קרובי משפחתו העניים (רמ"א). ב) רצון ה' הוא לתת עדיפות לקרובים, וכך יש לפרש נדר לצדקה סתם. ג) אדם יכול לתת את כספי הצדקה לקרוביו, וכך ראוי לעשות. ד) אסור לתת את כל כספי הצדקה לקרובים. שלוש השיטות האחרונות נפסקו גם על ידי אחרונים. ברור שקדימות על בסיס קרבת משפחה נוגעת אך ורק לצדקה פרטית ולא לצדקה ציבורית.

קדימות על בסיס מעמד אישי - במשנה נאמר שיש להקדים על בסיס מעמד אישי (כהן קודם ללוי וכו'), וכך נפסק ב'שלחן ערוך'. 'ערוך השלחן' הסביר שמדובר בהלכות הנוגעות לצדקה הציבורית, ואילו 'חכמת אדם' כתב שמדובר בדיני צדקה פרטית על פיה כאשר הנודר לא ביאר למי לתת את הכסף, יש לחלק באופן הזה. גם ה'חפץ חיים' כתב שמדובר בצדקה פרטית, ומשמע מדבריו שיש עדיפות לפעול לפי סדר הקדימות הזה. שיטת הרב משה פיינשטיין היא שקדימויות על בסיס צורך ומעמד אישי חלות רק על הצדקה הציבורית, ואילו האדם הפרטי יכול לעשות בכספי הצדקה שלו כרצונו, למעט חובתו להקדים את קרובי משפחתו.

